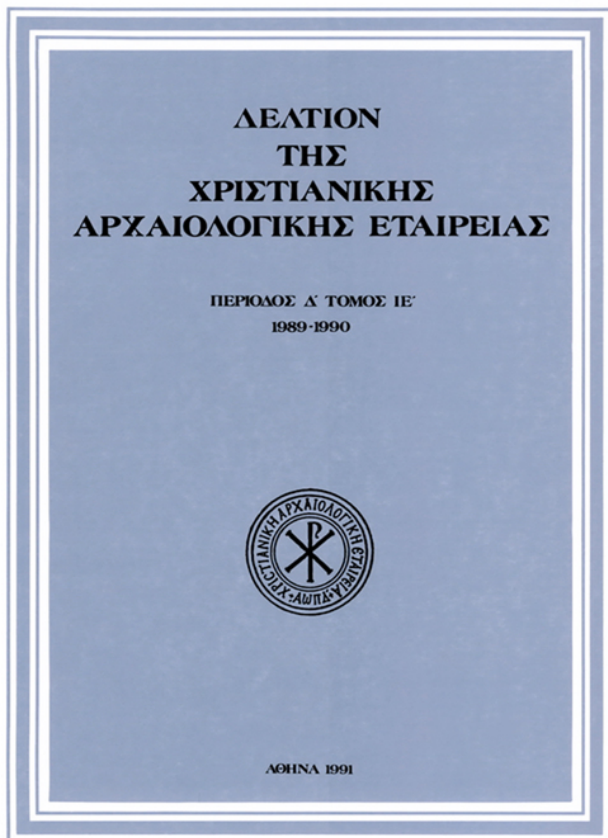

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 15 (1991)

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ'

Εφραίμ ο Σύρος και Μάρκος Ευγενικός

Ευαγγελία ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1047](https://doi.org/10.12681/dchae.1047)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ Ε. (1991). Εφραίμ ο Σύρος και Μάρκος Ευγενικός. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 15, 279-282. <https://doi.org/10.12681/dchae.1047>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Εφραίμ ο Σύρος και Μάρκος Ευγενικός

Ευαγγελία ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ' • Σελ. 279-282

ΑΘΗΝΑ 1991

ΕΦΡΑΙΜ Ο ΣΥΡΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΚΟΣ ΕΥΓΕΝΙΚΟΣ*

Στην πορεία εκτεταμένης έρευνας συγκεντρώθηκαν παραδείγματα εικόνων και τοιχογραφιών, το πλείστον δημοσιευμένων και γνωστών, με την παράσταση της Κοιμήσεως του Εφραίμ του Σύρου, αλλά και άλλων οσίων και ασκητών.

Από την μελέτη της παραστάσεως αυτής σε σχέση με την «έκφραση» μιας εικόνας που περιγράφει την κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου και αποδίδεται στον Μάρκο Ευγενικό¹, προέκυψαν ορισμένες σκέψεις και προβληματισμοί, στους οποίους θα προσπαθήσουμε να αναφερθούμε.

Ο Μάρκος, μητροπολίτης Εφέσου, αλλά και ο αδελφός του Ιωάννης Ευγενικός, διάκονος και νομοφύλακας του οικουμενικού πατριαρχείου, ήταν γνωστοί ως ανθωνωτικοί, πεποίηση που εκφράστηκε με τη συμμετοχή και των δύο στην Σύνοδο της Φλωρεντίας στα 1439.

Στους δύο Τραπεζούντιους αδελφούς, εκτός από τα θρησκευτικά συγγράμματα, αποδίδονται και ορισμένες «εκφράσεις». Σ' αυτές οι φιλόλογοι αναγνωρίζουν το λογοτεχνικό ύφος του Φιλόστρατου, συγγραφέα «εκφράσεων» και «εικόνων», που έζησε την εποχή του Μάρκου Αυρηλίου.

Η «έκφραση», ή πιο απλά η περιγραφή, ήταν ένα από τα είδη του ρητορικού λόγου, το πιο διαδεδομένο και αγαπητό, που καλλιεργήθηκε από τους Βυζαντινούς. Οι «εκφράσεις» ήταν κυρίως προγυμνάσματα και ασκήσεις της ρητορικής.

Για τα θέματα, στα οποία αναφέρονται, η διευκρίνιση του Ερμογένη είναι σαφέστατη: *Γίνονται δὲ ἐκφράσεις προσώπων τε καὶ πραγμάτων καὶ καιρῶν καὶ τόπων καὶ χρόνων καὶ πολλῶν ἄλλων.*

Σύμφωνα με την «έκφραση» του Μάρκου Ευγενικού, η περιγραφή της εικόνας που απεικονίζει την κοίμηση του Εφραίμ, έχει ως εξής: Ο νεκρός όσιος κείται με σταυρωμένα τα χέρια πάνω στο στήθος και είναι ντυμένος με το μοναχικό του ένδυμα. Από την ομήγυρη των μοναχών σημειώνεται ο γέροντας που σκύβει πάνω από τον νεκρό όσιο για τον τελευταίο ασπασμό, ο άλλος που προσπίπτει στα πόδια του και ο ιεράρχης που θυμιατίζει και κρατά αναμμένη λαμπάδα.

Ο συγγραφέας από την αρχή του κειμένου τονίζει την πληθώρα των προσερχομένων μοναχών στην κηδεία, που γίνεται στην έρημο: *οἱ δ' ἡμιθνήτες οἱ πλείους καὶ τοῦ βίου λείψανα, φοιτῶσιν ἄλλοθεν ἄλλοι, τῷ*

κειμένῳ τελέσοντες τὴν ὄσιαν... τὸ δὲ πλῆθος αὐτῶν μὴ θαυμάσης. πόλιν γὰρ ἡ ἔρημος ὑπεκρίνετο.

Σε πολλά σημεία επαναλαμβάνεται ότι πρόκειται για γηραλέους ερημίτες και μοναχούς, ανήμπορους, τυφλούς, ἄρρωστους κτλ., οι οποίοι, στηριγμένοι στα ραβδιά τους, πλησιάζουν στην σύναξη, είτε βοηθώντας ο ένας τον άλλο είτε βοηθούμενοι από άλλους νεότερους. Ειδικότερα ο Μάρκος σημειώνει ορισμένες τραγικές μορφές, όπως τον ανήμπορο μοναχό που σέρνεται στα τέσσερα, υποβοηθούμενος από χαμηλά δεκανίκια, τον γέροντα που μεταφέρεται σε φορείο από δύο ακμαιότερους, τον γηραλέο πάνω στις πλάτες του νεαρού μοναχού και άλλους που προσέρχονται στην σύναξη πάνω στις ράχες θηρίων ή με άλλο τρόπο. Η προσέλευση των μοναχών συνδυάζεται με τις καθημερινές τους ασχολίες, από τις οποίες αποσπώνται προκειμένου να τρέξουν στην κηδεία. Έτσι σημειώνεται ο γέροντας που πλέκει καλάθια, ένας άλλος που γράφει, ενώ σε αρκετά σημεία του κειμένου γίνεται αναφορά στους ερημίτες που δεν έχουν διακόψει την πνευματική τους επαφή με τον Θεό και μοιάζουν να απέχουν από τα γεγονότα της σύναξης και της κηδείας. Ο Μάρκος επίσης αναφέρει τον στυλίτη που κατεβάζει το καλάθι του, για να του το γεμίσουν με τροφή.

Τέλος, περιγράφεται η ψυχή του οσίου σαν μια όμορφη κόρη, που μεταφέρεται στον ουρανό από δύο αγγέλους, ενώ πιο μακριά τα πνεύματα του κακού, οι

* Ανακοίνωση της Ευαγγελίας Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου (†1989) στο Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1988, σ. 45-46.

Το κείμενο, από φωτοτυπημένο αντίγραφο που είχε παραχωρήσει η εκλιπούσα στην Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, αποφασίστηκε από το Διοικητικό Συμβούλιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας να δημοσιευθεί στον παρόντα τόμο του Δελτίου, ως προσφορά στη μνήμη της. Παρουσιάζεται ως έχει, με την προσθήκη των αναγκαίων μόνο βιβλιογραφικών παραπομπών. Η Κοίμηση του Εφραίμ αποτελούσε το θέμα διδακτορικής διατριβής της αείμνηστης Ευαγγελίας Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου.

I. D. L. Kayser (εκδ.), *Philostrati Libri de Gymnastica, Accedunt Marci Eugenici imagines et epistolae nondum editae*, Heidelberg MDCCCXL, σ. 142 κ.ε. Βλ. επίσης H. Hunger, *Eine spätbyzantinische Bildbeschreibung der Geburt Christi*, JÖBG VII (1958), σ. 131, 132.

διάβολοι, πετούν χωρίς να έχουν την δυνατότητα να ανακόψουν την άνοδό της στον ουρανό.

Η κηδεία, όπως αναφέρθηκε, γίνεται στην έρημο. Όμως ο Μάρκος περιγράφει ένα ειδυλλιακό, πανέμορφο τοπίο, που απέχει πολύ από το σκληρό και ανελέητο της ερήμου. Βλασταίνουν λοιπόν φοίνικες, γεμάτοι με καρπούς, θάμνοι όπου λουφάζουν, παίζουν και τρώνε χαριτωμένα λαγουδάκια. Υπάρχουν και άλλα ζώα: πέρδικες που τραγουδούν ευτυχισμένες, ο παπαγάλος, ο φασιανός, ενώ γύρω τρέχουν η δορκάδα και η αλεπού. Υπάρχει και ένα μικρό ποταμάκι, όπου κολυμπούν, παίζουν και λούζονται νερόκοτες, η πάπια, που καμαρώνει βλέποντας την σκιά της μέσα στο νερό, και ο κύκνος, που απέχει των παιχνιδιών και κολυμπάει με σοβαρότητα.

Από το κείμενο της «εκφράσεως» προκύπτουν τρία ουσιαστικά στοιχεία, τα οποία χαρακτηρίζουν, αλλά και συνιστούν την κοίμηση του Εφραΐμ.

α) Ο νεκρός όσιος με την θλιμμένη ομήγυρη γύρω του.

β) Οι μοναχοί που προσέρχονται στην σύναξη.

γ) Οι μοναχοί που ασχολούνται με τις καθημερινές τους εργασίες.

Από την συγκριτική μελέτη του κειμένου της «εκφράσεως» και της εικονογραφίας της παραστάσεως προκύπτουν ορισμένες παρατηρήσεις:

1. Υπάρχουν ορισμένες εικόνες και τοιχογραφίες προγενέστερες κατά ένα με ενάμισο αιώνα της «εκφράσεως». Σ' αυτές αποδίδεται πάντοτε ο νεκρός όσιος με τον ιεράρχη και ορισμένες μορφές γύρω του, ενώ λείπουν τα υπόλοιπα στοιχεία. Π.χ. Άγιος Ευθύμιος Θεσσαλονίκης² και Άγιος Παύλος στη μονή Στύλου στο Λάτρο³. Όμως στην τοιχογραφία της Κοιμήσεως του Εφραΐμ από τον Άγιο Ιωάννη Κουδουμά στο Μονοπάτσι της Κρήτης, που χρονολογείται στα 1359/60⁴, γράφονται όλα τα ουσιαστικά εικονογραφικά στοιχεία της «εκφράσεως». Η τοιχογραφία αυτή, από όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως η πρώτη ολοκληρωμένη παράσταση κοιμήσεως οσίου.

2. Στις εικόνες και στις τοιχογραφίες που χρονολογούνται από το 1500 περίπου μέχρι τον 18ο αιώνα, επαληθεύονται τα τρία ουσιαστικά στοιχεία της «εκφράσεως». Σε ορισμένες μόνον παραστάσεις παρατηρήθηκαν πρόσθετα εικονογραφικά στοιχεία, τα οποία αφορούν μόνο στον χώρο για τον οποίο ζωγραφίστηκαν ή σε κάποια λεπτομέρεια του βίου του οσίου. Π.χ. ο περίβολος και το καθολικό της Μεγίστης Λαύρας στην τοιχογραφία της Κοιμήσεως του αγίου Αθανασίου στην Τράπεζα της μονής⁵, ο άγιος Ονούφριος με το περίζωμα στην εικόνα της Κοιμήσεως του αγίου στο Βυζαντινό Μουσείο⁶ κ.ά.

3. Σημειώνονται επίσης εικονογραφικά στοιχεία, τα οποία στερεότυπα επαναλαμβάνονται, αλλά δεν απαντούν στην «έκφραση». Από αυτά, άλλα ερμηνεύονται από το τελετουργικό του εξοδιαστικού μοναχού και ιερέως, όπως η εκκλησούλα, ο κανδηλάπτης που κρούει το σήμαντρο, η ψάθα κάτω από το σώμα του νεκρού, το ευαγγέλιο ή η εικόνα πάνω στα σταυρωμένα χέρια του κτλ. Άλλα, όπως ο φράκτης, ο μοναχός που σκαλίζει κουτάλια και γενικότερα η ζωή των ερημιτών μέσα στα σπήλαια, σημειώνονται σε άλλα κείμενα, όπως στην Φιλόθεο Ιστορία ή Ασκητική Πολιτεία, έργο του επισκόπου Κύρου Θεοδώρητου, που γράφεται στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα και αναφέρεται στην ζωή των ερημιτών στην έρημο της Συρίας και της Παλαιστίνης της εποχής αυτής.

Αυτές οι σκηνές της καθημερινής ζωής, που επαναλαμβάνονται στερεότυπα, έχουν καθαρά διαχρονικό χαρακτήρα. Διότι θεωρείται πολύ φυσικό στην παράσταση της Κοιμήσεως του Εφραΐμ, που έζησε, δίδαξε, έγραψε και ασκήτεψε στην Μεσοποταμία από το 306 μέχρι το 379 περίπου και *δστις τύπος τής έφεξης άσκητικής γεγονός άγωγής*, να απεικονίζεται και ο τρόπος της ζωής αυτής, άσχετα αν είναι προγενέστερη ή μεταγενέστερη του Σύρου.

Εξάλλου, τόσο ο βίος του όσο και των άλλων οσίων, που έζησαν στην έρημο της Συρίας και της Παλαιστίνης τον 4ο και τον 5ο αιώνα, δεν είναι δυνατόν να ερμηνεύσουν την απόδοση της παραστάσεως της Κοιμήσεως. Μια τέτοια λύση είναι δυνατόν να δώσουν, εν μέρει, τα συριακά acta του Εφραΐμ, σύμφωνα με τα οποία προσήλθαν στην κηδεία του, ειδοποιημένοι από τον ήχο του σήμαντρου, μοναχοί, αναχωρητές, στυλίτες, ιεράρχες, διάκονοι, κληρικοί, άγγελοι, λαϊκοί κ.ά., και έθαψαν τον όσιο στο νεκροταφείο των αγίων.

4. Η πορεία για την ανεύρεση του προτύπου της πολυπρόσωπης παραστάσεως γίνεται ευκολότερη από την στιγμή που τα ουσιαστικά στοιχεία της κοιμήσεως οσίου εμφανίζονται μεμονωμένα στην εικονογραφία πολύ νωρίς, ήδη από τον 10ο και τον 11ο αιώνα. Από ένα σημαντικό κατάλογο ενδεικτικά μόνον σημειώνουμε την μικρογραφία του Μηνολογίου του Βασιλείου Β', γύρω στο έτος 1000, όπου απεικονίζεται ο νεκρός Εφραΐμ και ορισμένοι μοναχοί γύρω του⁷. Επίσης, τις μικρογραφίες των σωζόμενων χειρογράφων της Ουρανίας Κλίμακος (κολοφών 1081 cod. Princeton) του Ιωάννη του Σιναΐτη, όπου απεικονίζεται η ζωή των ερημιτών μέσα στα σπήλαια, ο στυλίτης, οι ανήμποροι μοναχοί, που μεταφέρονται είτε σε φορείο είτε στις πλάτες νεοτέρων, αλλά και το τοπίο με ζώα, πουλιά κτλ. Ο Martin⁸, μέσα από την μελέτη της πληθώρας των σχετικών μικρογραφιών σε

σχέση με το κείμενο της Κλίμακος, αναζητεί ένα χαμένο εικονογραφικό κύκλο, που αναφέρεται στην ζωή σύρων ερημιτών και δεν μπορεί να είναι μεταγενέστερος του ΙΙου αιώνα· τις πρώτες απηχήσεις του κύκλου βρίσκει ο Martin στα χειρόγραφα της Ουρανίας Κλίμακος.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις και κυρίως η ύπαρξη μεμονωμένων σκηνών κοιμήσεως μοναχών, αλλά και των άλλων, της καθημερινής ζωής, στην εικονογραφία από τον ΙΙο αιώνα, η άνθηση του μοναχικού βίου τον ίδιο αιώνα, τα συριακά *acta* του Εφραίμ, αλλά και ο ίδιος ο βίος του, ίσως ο χαμένος εικονογραφικός κύκλος που αναφέρεται στην ζωή των σύρων ερημιτών, είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως οι σταδιακοί πυρήνες, που οργάνωσαν σε σύνολο το πρότυπο της παραστάσεως τον 13ο αιώνα, αν όχι νωρίτερα.

Εξάλλου, η τοιχογραφία της Κοιμήσεως του Εφραίμ στον άγιο Ιωάννη Κουδουμά (1359/60), αλλά και η εικόνα της Κοιμήσεως του αγίου Αρσενίου στο Σινά (13ου αιώνα)⁹, έχουν την δυνατότητα να οδηγήσουν την έρευνα στον χώρο δημιουργίας και αναπτύξεως του προτύπου.

Στον γενικότερο προβληματισμό αν τα κείμενα των «εκφράσεων» αντιστοιχούσαν σε πραγματικές περιγραφές ή ήταν φανταστικές και αποσκοπούσαν στην επιτυχία της ρητορικής τέχνης, θα μπορούσαμε να αντιπαραβάλουμε την κοινή διαπίστωση των μελετητών των «εκφράσεων» ότι οι συγγραφείς τους, είτε αναφέρονται σε παλαιότερα είτε σε σύγχρονα έργα τέχνης, τα οποία γνωρίζουν ή όχι, εκφράζουν και σχολιάζουν τις καλλιτεχνικές τάσεις της εποχής τους.

Είναι γνωστό ότι ο Μάρκος Ευγενικός πεθαίνει το 1445, ενώ δεν γνωρίζουμε πότε γράφεται η συγκεκριμένη «έκφραση». Πάντως, το πρώτο μισό του 15ου αιώνα είναι μία γενικώς αποδεκτή χρονολογία για την συγγραφή της. Σύγχρονη με την «έκφραση» του Ευγενικού είναι δυνατόν να θεωρηθεί η εικόνα της Κοιμήσεως του Εφραίμ από την μονή της Αγίας Τριάδας της Χάλκης, που βρίσκεται σήμερα στο οικουμενικό πατριαρχείο¹⁰. Δεν γνωρίζουμε αν ο Ευγενικός είχε υπόψη του την εικόνα αυτή, οπωσδήποτε όμως το κείμενό του επαληθεύεται και ελέγχεται από τις παραστάσεις που χρονολογούνται κυρίως από τα μέσα του 15ου έως και τον 18ο αιώνα και το πρότυπό τους ανάγεται, όπως ήδη αναφέραμε, στην παλαιολόγια εποχή.

Ένα μόνο στοιχείο δεν επαληθεύεται απόλυτα, στο μεγαλύτερο ποσοστό των παραστάσεων: το ειδυλλιακό, πλουσιότατο, πανέμορφο τοπίο της ερήμου. Το τοπίο των παραστάσεων, βράχια, σπήλαια, μαλακοί λόφοι, μικρά κτίσματα, ζώα, βλάστηση, καθ' όλα γνωστό και πιστό στην βυζαντινή παράδοση, χρησι-

μεύει απλά ως πλαίσιο της κεντρικής και των επιμέρους σκηνών.

Πιστεύουμε ότι η έξαρση του ειδυλλιακού χαρακτήρα του τοπίου στην «έκφραση» του Ευγενικού είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως ρητορικό στοιχείο. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι αγνοούνται συγκεκριμένα έργα της σχολής της Σιένα του τέλους του 13ου μέχρι τον πρώιμο 15ο αι., που αφηγούνται την ζωή των ερημιτών στην έρημο της Θηβαΐδας, αλλά και την κοίμηση μοναχού, ούτε τις καλλιτεχνικές τάσεις του 15ου αι. και τα αναμφισβήτητα δάνεια της δυτικής τέχνης γενικότερα. Παραδείγματα: Θηβαΐδας, Camposanto, τρίπτυχο του East of Crowford και Balcarres¹¹ κ.ά.

Αντίθετα, ένα στοιχείο του τοπίου της «εκφράσεως», το έλος, δηλαδή το ποταμάκι, επαληθεύεται σε ορισμένες εικόνες του 16ου και του 17ου αιώνα, όπως η Κοίμηση του οσίου Σάββα στο Μουσείο της Λευκάδας¹², η Κοίμηση του Εφραίμ, έργο του Τζανφουνάρη στο Μουσείο Βατικανού¹³ κ.ά. Για το σημείο αυτό ίσως θα πρέπει να εξετάσουμε την άποψη του Maguire ότι είναι δυνατόν να γίνει άμεση μεταφορά της αρμονίας και της ισορροπίας του ρητορικού λόγου στην ζωγραφική.

2. Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, εν Αθήναις 1952, σ. 218, πίν. 89β. Th. Gouma-Peterson, The Parecclesion of St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy under Andronicos II, *ArtB* 58 (1976), σ. 177, εικ. 14.

3. Th. Wiegand, *Der Latmos*, Berlin 1913, σ. 206 κ.ε., πίν. II και V, I.

4. M. Bougrat, *L'église Saint Jean près de Koudoumas, Crete*, *CahArch* 30 (1982), σ. 163 κ.ε., εικ. 22-25.

5. G. Millet, *Monuments de l'Athos. I. Les peintures*, Paris 1927, πίν. 150.2. M. Chatzidakis, *Recherches sur le peintre Théophane le Crétois*, *DOP* 23-24 (1969-1970), σ. 320, εικ. 32.

6. Γ. Α. Σωτηρίου, Οδηγός του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, εν Αθήναις 1931², σ. 76, αριθ. 117.

7. *Il Menologio di Basilio II*, Turin 1907, II. *Cod. Vat. gr.* 1613, εικ. 354.

8. J. Martin, *The Death of Ephraim in Byzantine and Early Italian Painting*, *ArtB* XXXIII (1951), σ. 217 κ.ε.

9. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά, Β' (Κείμενον)*, Αθήναι 1958, σ. 60, σημ. 4.

M. Chatzidakis, *Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque*, *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 194, πίν. ΚΕ'1. (=M. Chatzidakis, *Essai sur l'école dite 'italogrecque'*, *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, II, Firenze 1974, σ. 97, εικ. 67).

10. Γ. Α. Σωτηρίου, *Κειμήλια του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Πατριαρχικός ναός και σκευοφυλάκιον*, εν Αθήναις 1937, σ. 31 κ.ε., πίν. 21. Δ. Πάλλας, *Εικόνα του αγίου Ευσταθίου στη Σαλαμίνα, Χριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, Γ'*, 1966, σ. 356 κ.ε., πίν. CX.

11. Πρόχ. Martin, *The Death of Ephraim*, ό.π., σ. 218 κ.ε., εικ. 5.

12. *From Byzantium to El Greco, Greek Frescoes and Icons*, Athens 1987, Κατάλογος έκθεσης, αριθ. 47 (με προηγούμενη βιβλιογραφία).

13. Martin, ό.π., σ. 217, 219, εικ. 1.

†Evangelia Ioannidaki-Ntostoglou

EPHRAIM THE SYRIAN AND MARK EUGENIKOS

Certain questions arise from the study of the representation of the Dormition of St. Ephraim the Syrian (306-379), who is regarded as a model of ascetic life, in association with the *ekphrasis* of an icon with this same scene attributed to Mark Eugenikos, Metropolitan of Ephessos. It is not known when this *ekphrasis* was written, but it most probably dates to the first half of the 15th century (M.E. died in 1445). This text lists three main elements which should appear in the depiction:

- a) the dead holy man with mourners around him
- b) monks arriving at the gathering
- c) monks involved in everyday tasks.

The last two elements are not apparent in earlier depictions of the scene, while they are found —with the addition of other elements— in icons and wall-paintings dated between 1500 and the 18th century. These elements, in isolation, appear in iconography already by the 10th and 11th century in miniature illuminations etc. where one can trace the model of the later populous scene. The only element which is not completely verified is the idyllic landscape of the desert used as a frame for the central scene and the piecemeal scenes which in the text of Mark Eugenikos' *ekphrasis* should be regarded as simply rhetorical.